

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ

ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ

ਖੇਜਾਰਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ।

ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਦਾ ਸਾਰ (ਆਬਸਟ੍ਰੈਕਟ)

ਮੁੱਖ ਥੀਮ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮਸਲਾ' ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ' ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਲਿਖਣ ਹਿੱਤ ਲੰਮੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ, ਛੱਤੇ ਦੀ ਬੋਰੀ, ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ, ਅਟਕ, ਫੇਰ ਪਾਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਨਵੀਨ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ; ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵ ਬੋਧ ਨੂੰ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਹੋਣਾ, ਨਰਮਦਿਲੀ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ 'ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ' ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਿੱਛੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦਸ਼ੀਲ ਹੋਏ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ) ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਏ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਅਧਿਐਨ-ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ' ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ 'ਨਾਟ-ਕਾਵਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਨ 1631 ਈ. ਤੋਂ 1700 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡ੍ਰਾਈਡਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।¹ ਹੈਰੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।² ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਵਿਧੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਮਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ 'ਕਾਵਿ' ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੀ 'ਨਾਟਕ' ਦੀ ਵਿਧਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ ਜਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ 'ਕਾਵਿ' ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤਵੀ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਧਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟ, ਪਦ-ਨਾਟ, ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ-ਨਾਟ, ਧੁਨੀ-ਨਾਟ ਆਦਿ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਧਾ ਨਵੀਨ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੋ ਰੂਪ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ (ਫੇਬਟਚਿ ਫਲਰਿ) ਅਤੇ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ (ਧਰਓਮਓਟਚਿ ਫੇਬਟਰੇ) ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ 'ਨਾਟਕ' ਜੋ 'ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ' ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ 'ਨਾਟ-ਕਾਵਿ' ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ 'ਕਾਵਿ' ਜੋ 'ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ' ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਤੇ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਦੋਹਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੌਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਗੌਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ। ਡਾ. ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਵਿਤਾ। ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹੈ।³

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਨਾਟ-ਕਾਵਿ’ ਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ‘ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਸ਼ਬਦ ‘ਨਾਰੀ’ ਤੇ ‘ਸੰਵੇਦਨਾ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਉਂਤਪਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗਹਿਨਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਨਾਰੀ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ; ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਇਸਤਰੀ, ਮਹਿਲਾ ਜਾਂ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।⁴ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਨਰ ਦਾ ਮਾਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਗੁਣ ਹਨ। ਔਰਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਅਵਰਾਹ’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਪੀ, ਦੇਸ਼ੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਦਿ। ਕੁਰਆਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਵਾਸਤੇ ‘ਅਵਰਾਹ’ ਵਰਤਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ‘ਅਵਰਾਹ’ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਨਕਾਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਨਰ-ਨਾਰੀ, ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਪੂਰਕ ਹਨ।⁵

‘ਸੰਵੇਦਨਾ’ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ।⁶ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਪੇਇਟਰੀ ਐਂਡ ਪੇਇਟਿਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਸੰਵੇਦਨਾ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’⁷ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵ ਬੋਧ ਨੂੰ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਹੋਣਾ, ਨਰਮਦਿਲੀ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਜੋੜ 'ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ' ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਿੱਛੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦਸ਼ੀਲ ਹੋਏ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ) ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਏ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਪਰੋਕਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਹੱਥਲੇ ਪੇਪਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਕੁਝ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹੇਗਾ।

ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਨਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖੋਂ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਮਾਨਵ ਸਿਰਜਣ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਨਰ-ਨਾਰੀ ਦੀ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਧਰਾਤਲ ਬਾਰੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੰਤਰ ਦੀ ਬਣਤਰ-ਬੁਣਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਿਤਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਰ-ਨਾਰੀ, ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇਲੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੀ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਿਤਰ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਆਹ, ਵਿਉਪਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਨਣ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਲਈ 'ਦੇਹਾਂ' ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਗੀਰੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਚੂੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਹੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਿਤਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਭੁਗਤਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੰਤਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਾ ਵਿਵਰਣ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਾਸੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਪੇਚੀਦਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲੀ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮੰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਰੀ ਸਾਰਵੇਂ ਅਖੇਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਭਰਮਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਸਤੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਾਸੀਏ 'ਤੇ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਾਤਲ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਾਤਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ 'ਸ਼ੀਸ਼ੇ' ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਕਾਰਨ ਦਰਦ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕੁੜੀ 'ਸ਼ੀਸ਼ੇ' ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਧਨਾਢ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਪੈਸਿਆਂ ਬਦਲੇ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਨਾਰੀ-ਦੁਖਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਉਮਰੋਂ ਅਧਖੜ ਰੰਗ ਪਿਆਜ਼ੀ / ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਾਫ਼ਾ ਹਰਿਆ।
ਅੱਡੀ ਮਾਰ ਬੱਕੀ ਦੀ ਕੁੱਖੇ / ਜਾ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੜਿਆ
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਪਿਉ ਮਾਲਿਕ ਸਾਹਵੇਂ / ਉੱਧੀ ਪਾਈ ਖੜਿਆ।
ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਲਿਸ਼ ਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ / ਹਾਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰਿਆ।
.....
.....
ਸ਼ਾਲਾ! ਬਾਂਝ ਮਰੀਵਣ ਮਾਪੇ / ਢਿੱਡੋਂ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ।
ਉਸ ਘਰ ਜੰਮੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ / ਜਿਸ ਘਰ ਹੋਣ ਨਾ ਦਾਣੇ।⁸

ਸ਼ਿਵ ਬਟਾਲਵੀ ਰਚਿਤ 'ਲੂਣਾ' ਵਿਚ ਅਣਜੋੜ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮਾਜ ਉਸਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ ਧਕੇਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਮੁਕ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਨ-ਸਰਪਨੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਲਵਾਨ ਇੱਛਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਪਨ-ਸਰਪਨੀ ਲੂਣਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖੇਰਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਲਵਾਨ ਆਪਣੀ ਹਰ ਨਿੱਜੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੂਣਾ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤਕ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ:

ਪਿਤਾ ਜੇ ਧੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੰਢਾਵੇ / ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਜ ਨਾ ਆਵੇ

ਜੇ ਲੂਣਾ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਚਾਹਵੇ

ਚਿਤਰਹੀਣ ਕਰੇ ਕਿਉਂ- / ਜੀਭ ਜਹਾਨ ਦੀ?⁹

ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਕਾਰਨ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਿਆਨਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮੈਨੂੰ ਭਿੱਟ-ਅੰਗੀ ਨੂੰ / ਭਿੱਟ-ਅੰਗਾ ਵਰ ਦੇਵੇ

ਮੇੜ ਲਵੇ ਇਹ ਫੁੱਲ / ਤਲੀ ਸੁਲਾਂ ਧਰ ਦੇਵੇ

ਖੋਹ ਲਉ ਮਹਿਲ-ਚੁਬਾਰੇ / ਤੇ ਝਿੱਕਾ ਘਰ ਦੇਵੇ

ਜਿਸ ਕੰਧੀ ਦੀ ਇੱਟ ਮੈਂ / ਓਥੇ ਹੀ ਜੜ ਦੇਵੇ।¹⁰

ਲੂਣਾ ਤੇ ਇੱਛਰਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਿਊਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੂਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਹ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇੱਛਰਾਂ ਦਾ ਰੋਹ ਵਿਸ਼ਾਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਜਿੱਥੇ ਲੂਣਾ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਾਈ ਨਾਰੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧਕੇਲੀ ਇੱਛਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ:

ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੀ / ਧੀ ਬਾਬਲਾ ਵੇ

ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ / ਸਾਰ ਕੋਈ ਨਾ

.....

ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਰੀ / ਭੇਗੇ ਨਰਕ-ਕੁੰਭੀ

ਜੁੱਤੀ ਪੈਰ ਦੀ / ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰ ਕੋਈ ਨਾ¹¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਵਿਚ ਹੱਦਾਂ-ਸਰਹੱਦਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪੱਖ ਵੀ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ

ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਨੀਰਸਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜੀਵਨ-ਅੰਸ਼ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਲਈ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਨੈਣ ਬ੍ਰਮੰਡ-ਅਰਥ ਭਰੇ! / ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੋਮਾ

ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ ਆਲਿੰਗਣ ਵਿਚ! / ਤੂੰ ਵੇਖ ਵੇਂ ਜਿੰਦ ਤੜਫ ਰਹੀ,

ਤੇ ਪੂਰੀ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਰਸ ਰਹੀ! / ਤੂੰ ਜਿਵੇਂ ਅਧੂਰਾ ਮੇਰੇ ਬਿਨ,

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਹਾਂ। / ਮੈਂ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਜੀਵਨ-ਮਾਂ

ਤੂੰ ਯੁੱਗ-ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ-ਪਿਉ। / ਅੱਜ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਰਾਂ 'ਤੇ

ਮਿਲ ਪਈ, ਆਦਮ ਨੂੰ ਇੰਜ ਹਵਾ / ਜਿਉਂ ਪੇਂ ਬਣੀ, ਇਸ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਾਹ!¹² (ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਪੰਨਾ

58)

ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਮਿੱਥਕ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਹਿਜ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ 'ਮੁਕਤੀ' ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਕਪਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਿਆ / ਉਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰੂਪ ਨੱਖਾ

ਹਰ ਜੁਗ ਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੇ / ਨਾਇਕਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹਿਆ।

ਪਰ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਵਢਾਇਆ।¹³ (ਪੰਨਾ 412)

ਨਟੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾਰੀ-ਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ, ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ:

ਤੁਸੀਂ ਮਰਦ ਹੋ ਰੂਪ ਦੇ ਵੈਰੀ / ਰੂਪ ਨਿਹਾਰੇ ਕਰ ਅੱਖ ਕੈਰੀ

ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤੁਸਾਂ ਹਰ ਰੂਪਵਤੀ / ਸਮਝੀ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਦਰੋਪਤੀ

ਰੂਪ ਉਹਦਾ ਤੁਸਾਂ ਕੀਤਾ ਲੱਜਿਤ (ਪੰਨਾ 412)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ 'ਫੇਰ ਪਾਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ' ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਜਿਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਪਾਰੇ (ਪਾਰਵਤੀ) ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਇੰਝ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸੂਝ, ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਉਘੜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਚਿੰਤਨੀ ਸੂਝ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਬਰਫ ਅੰਦਰ ਦੌੜੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਿਜਲੀਆਂ

ਇਕ 'ਸੁਰੱਸਤੀ', ਇਕ 'ਇਲਾ' ਤੇ ਇਕ 'ਨਈ';

.....

ਫੇਰ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪ ਪਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ:

'ਤੂੰ ਜਗਾਇਆ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਤੋਂ,

ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਤੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਅੱਜ ਰਾਹ।'¹⁴

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਵੇਦਨਾ, ਨਾਰੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਪਿੱਛੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਿਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਿਸ਼ਤਾਗਤ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਨਾਰੀ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਕਾਵਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

¹ Thomas Arnold (Ed.), *Dryden An Essay of Dramatic Poesy*, Atlantic Publishers, New Delhi, 2017, p. 5-6
His first play, *The Wild Gallant*, was in prose; it is coarse and not much enlivened by wit, and it was not well received. In his next efforts Dryden took greater pains. He seems to have convinced himself that the attraction of rhyme was necessary to please the fastidious audience for which he had to write; and after

The Rival Ladies, of which a small part rhymed, and the Indian Queen (1664), a play entirely rhymed...he brought out early in 1665... He thought over the whole subject, and this Essay of Dramatic Poesy was the result.

² Harry Shaw (Ed.), *Dictionary of Literary Terms*, Mcgraw-Hill, 1976, p. 125

³ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਰਾਜਪਾਲ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਕਾਵਿ: ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 5

⁴ ਅਭਿਨਵ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 183

⁵ <https://stellarhousepublishing.com/arab-word-for-nakedness-shame-also-means-woman/>

Etymologically, the term awrah derives from the root 'a-w-r which means "defectiveness," "imperfection," "blemish" or "weakness." However, the most common English translation is "nakedness." **In Persian and Kurdish (Persian: عورت) as well as Urdu, the word awrat derived from the Arabic awrah, had been used widely to mean "woman."** Consulting Mohammad Moin's dictionary of Persian, *awrah* leads to two significations:

1. Nakedness, shame

2. Young woman.

⁶ ਮਾਨਵਿਕੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 142

⁷ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਪੋਇਟਰੀ ਐਂਡ ਪੋਇਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 761

⁸ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਬਿਰਹਾ ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1964, ਪੰਨਾ 46

⁹ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ, ਲੁਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2017, ਪੰਨਾ 93

¹⁰ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58

¹¹ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69

¹² ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ, ਮੁਹਿੰਦਰ ਪਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1974, ਪੰਨਾ 58

¹³ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਮੁਕਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1983, ਪੰਨਾ 412

¹⁴ ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਕਾਵਿ ਲਹਿਰਾਂ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2015, ਪੰਨਾ 12

*****